

AGNÈS OUZOUNIAN

INSTITUT NATIONAL DES LANGUES ET CIVILISATIONS ORIENTALES
INSTITUT CATHOLIQUE DE PARIS
INSTITUT DES LANGUES RARES (EPHE)

KRZYSZTOF STOPKA

UNIwersytet Jagielloński w Krakowie
Instytut Historii
Pracownia Dziejów Ormian Polskich im. Sadoka Barączka

KONDAK KONSEKRACYJNY MIKOŁAJA TOROSOWICZA ŹRÓDŁO DO DZIEJÓW UNII DIECEZJI ORMIAŃSKIEJ W POLSCE ZE STOLICĄ APOSTOLSKĄ¹

Abstrakt: Mikołaj Torosowicz, młody mnich ormiański ze Lwowa, został konsekrowany na biskupa Ormian w Polsce przez katolikosa eczmiażyńskiego Melkisedeka w nocy z 3 na 4 stycznia 1627 roku (z 24 na 25 grudnia 1626 roku według kalendarza juliańskiego) w ormiańskim klasztorze Świętej Bogurodzicy (Hadżgadar) na Krakowskim Przedmieściu Lwowa. W konsekracji uczestniczyli: Johannes, rabunapet z Konstantynopola, Mardiros, arcybiskup z Eczmiadzyna, Awedis, bratanek katolikosa, Eghija, arcybiskup-wardapet, Barsam, biskup, oraz dwóch mnichów: Chaczadur i Boghos. Obrzęd został dokonany z pominięciem procedur obowiązujących we Lwowie, to jest bez elekcji przez tamtejszą gminę ormiańską, w niekanonicznym wieku kandydata i na drodze przekupstwa. Wydarzenie wywołało wielkie protesty w miejscowej gminie, więc katlikos obiecał zabrać nowego biskupa ze sobą do Armenii. Przyjechawszy jednak do sąsiedniego miasta Jazłowca, nakazał mu wracać do Lwowa. W Jazłowcu, pod datą 8 stycznia 1627 roku (29 grudnia

¹ Autorzy dziękują ojcu Vahanowi Ohanianowi z Kongregacji oo. Mechitarystów w Wenecji za udostępnienie oryginału edytowanego tu dokumentu.

1626 roku), Melkisedek wystawił kondak konsekuracyjny, który spisał ksiądz Simon. W dokumencie tym wzywał gminy w Polsce do posłuszeństwa nowemu biskupowi pod groźbą ekskomuniki. Kondak do tej pory nie był w całości publikowany. Podstawą obecnej i pełnej edycji jest odczyt oryginału ormiańskiego (przechowywanego w Bibliotece Mechitarystów w Wenecji) i przekład na język francuski dokonany przez Agnès Ouzounian. Przekład na język polski i komentarze sporządził Krzysztof Stopka.

Słowa kluczowe: Kościół ormiański, Ormianie polscy, Mikołaj Torosowicz, katolikos Melkisedek, Jazłowiec, unia kościelna

Unia kościelna Ormian polskich z Kościołem rzymskim w XVII wieku od lat wzbudza duże zainteresowanie badaczy. Kluczowym aktorem dramatu, jaki rozegrał się w tym czasie, był arcybiskup Ormian lwowskich Mikołaj Torosowicz, od 1635 roku uznany oficjalnie przez Stolicę Apostolską za hierarchę katolickiego. Konflikt między arcybiskupem a jego wiernymi został udokumentowany w wielu źródłach spisanych w różnych językach. Wśród nich pierwszym chronologicznie jest kondak konsekuracyjny tegoż hierarchy z 29 grudnia 1626 roku według kalendarza juliańskiego, to jest z 8 stycznia 1627 roku według kalendarza gregoriańskiego.

Okoliczności konsekracji Mikołaja Torosowicza są dość dobrze znane². Opisał je wierszem naoczny świadek wypadków, nauczyciel ormiańskiej szkoły katedralnej we Lwowie, Symeon Mardyrosowicz, zwany Lehacym, a nieco później – na podstawie relacji przekazanych ze Lwowa – ormiański kronikarz Arakel z Tebryzu³.

Mikołaj Torosowicz został wyświęcony przez katolikosa Melkisedeka (Melchizedeka, Melchizedecha, Melkiseteta), który wówczas przebywał w Królestwie Polskim, ale z pominięciem procedur obowiązujących w gminie ormiańskiej Lwowa, to jest bez aktu elekcji, a do tego w niekanonicznym wieku i na drodze przekupstwa⁴. Doprowadziło to do gwałtownego sporu we wspólnocie ormiań-

² K. Stopka, *Torosowicz Mikołaj, pierwszy ormiańskokatolicki arcybiskup Lwowa*, w: *Polski słownik biograficzny*, 54, Warszawa–Kraków 2022, s. 434-444.

³ S. Lehacy, *Zapiski podróżne*, tłum. z języka ormiańskiego i red. H. Mamikonyan, Kraków 2022, s. 397-398, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, 4; Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów*, tłum. z rosyjskiego W. Dąbrowski, A. Mandalian, wstęp W. Hensel, Warszawa 1981, s. 298-299.

⁴ G. Petrowicz, *L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede*, Romae 1950, s. 19; Я. Дашкевич, Э. Трыярскі [J. Daszkiewicz, E. Tryjarski], *Договор Н. Торосовича с львовскими и камениецкими армянами 1627 г. как памятник армяно-купчакского языка* [Uгода M. Torosowicza z Ormianami lwowskimi i kamienieckimi z 1627 r. jako zabytek języka ormiańsko-kipczackiego], w: E. Tryjarski, *Armeno-Kipchak Studies*, red. M. Mejor, A. Bareja-Starzyńska, Warszawa 2017, s. 154, *Prace Orientalistyczne*, 43.

skiej. Emocje były tak wielkie, że katolikos zobowiązał się do zabrania dopiero co wyświęconego hierarchy ze sobą do Armenii. Zaraz potem (18 lutego), wobec groźby aresztowania przez władze polskie, wyjechał pośpiesznie ze Lwowa do Jazłowca, rzeczywiście wraz z Torosowiczem. Tam jednak zmienił zdanie, wystawił kondak konsekracyjny, a ponadto list, w którym zobowiązywał wiernych w Polsce i Mołdawii do posłuszeństwa biskupowi po groźbą ekskomunikii⁵.

Kondak konsekracyjny zachował się do dziś w Bibliotece Klasztoru Mechitarystów w Wenecji na wyspie San Lazzaro⁶. Został tam przywieziony w 1791 roku ze Lwowa przez ojca Howhannesa Zohraba, wraz z innymi dokumentami tego typu⁷. Z bliżej nieznanymi powodami nie uwzględnił go ojciec Ghewond Aliszan w swej edycji dokumentów dotyczących Ormian w Polsce, choć jest to akt dużej wagi dla opisanego konfliktu, jaki wkrótce potem zaistniał w Polsce⁸. Tylko we fragmentach opublikowali go późniejsi badacze⁹.

Dokument ma duże znaczenie dla odtworzenia miejsca i daty konsekracji Torosowicza. Ponieważ został datowany na 8 stycznia 1627 roku, konsekracja musiała się odbyć wcześniej, prawdopodobnie w nocy z niedzieli na poniedziałek, to jest z 4 na 5 stycznia¹⁰. Miejscem konsekracji nie był klasztor Świętego

⁵ G. Petrowicz (*L'Unione*, s. 20) uważał, że kondak został wystawiony w Jazłowcu, choć był datowany na 8 stycznia, gdy katolikos przebywał we Lwowie. To, że miejscem wystawienia był jednak Jazłowiec, potwierdza inne, niezależne źródło: „Promotores [popierający sprawę Torosowicza] nie przestając, gdy [katolikos] odjechał, jachali za nim i otrzymali contra privilegia privilej na biskupstwo naty ormiańskiej”. Ten przywilej „na biskupstwo” to z pewnością kondak konsekracyjny ([Centralnyj] Центральний державний історичний архів України у Львові: f. 475, op. 1, spr. 89, k. 2-2v). Nakaz akceptacji Torosowicza pod groźbą ekskomunikacji został datowany zgodnie z prawdą w Jazłowcu na 15 lutego 1627 roku. Por. Я. Дашкевич, Э. Слушкевич [J. Daszkiewicz, E. Słuszkiewicz], *Два армянских документа XVII в. из львовских коллекций* [Dwa dokumenty ormiańskie z XVII w. ze zbiorów lwowskich], w: Я. Дашкевич [J. Daszkiewicz], *Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць* [Ormianie na Ukrainie. Szlakami wieków. Zbiór studiów naukowych], Львів [Lwów] 2012, s. 580-582, zwłaszcza s. 610-611.

⁶ Biblioteca della Congregazione Armena Mechitarista: sygn. 1887.

⁷ Bibliothèque Nationale de France, Paris: sygn. Ms. Arménien 294, k. 13 (za pomoc w uzyskaniu spisu dokumentów wywiezionych przez Zohraba dziękuję doktorowi Pawłowi Sękowskiemu).

⁸ Ղ. Ալիշան [Gh. Aliszan], *Գամենից. Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռումինիոյ* [Kamieniec. Roczniki Ormian Polski i Rumunii], Վենետիկ–Սբ. Ղազար [Wenecja–San Lazzaro] 1896.

⁹ Edycja fragmentu: Ղ. Տայլաւսի [Gh. Dajan], *Մայր դիւան Մխիթարեանց վենետիկոյ ի ո. Ղազար 1707-1773* [Archiwum Mechitarystów na wyspie San Lazzaro w Wenecji 1707-1773], Վենետիկ [Wenecja] 1930, s. 3, przyp. 2. Przekład łaciński fragmentu: G. Petrowicz, *L'Unione*, s. 20. Por. Ն. Ալիսնեան [N. Akinian] *Մովսէս Գ. Տաթևացի Հայոց Կայսրոյիկոսի եւ իր ժամանակը* [Katolikos Mowses III Tatewacy i jego czasy], Վիեննա [Wiedeń] 1936, s. 252.

¹⁰ K. Stopka, *Torosowicz Mikołaj*, s. 434.

Krzyża – jak uważał Grzegorz Petrowicz¹¹ – ale monaster Hadżgadar (Bogurodzicy) na Krakowskim Przedmieściu, w którym mieszkał podczas swego pobytu we Lwowie katolikos.

Wystawcą dokumentu był Melkisedek z Garni, o którego wyniesieniu na urząd katolikosa tak pisał Arakel z Tebryzu:

[Katolikos Dawid IV w 1593 roku] wyświęcił na katolikosa innego kapłana, imieniem Melchisedech, pochodzącego z gawaru¹² w Garni, z wioski, która zwie się Achdzucwank. Wyświęcił go w nadziei, że będzie w nim miał pomocnika [...], albowiem podatki obcoplemieńców zwały się na chrześcijan ciężkim brzemieniem, rujnowały ich, a od katolikosa również wymagano wielkich ofiar, on zaś, kiedy mógł, dawał, kiedy nie mógł natomiast – podlegał prześladowaniom i ukrywać się musiał przed poborcami podatków. A kiedy przeżył tak czas pewien, prześladowany niczym złodziej, udreńczony życiem pełnym zgryzot, kiedy musiał nieustannie uciekać i kryć się, zamyślił dobrać sobie towarzysza, by pomagali sobie wzajem i współczuli w nieszczęściu, a nuż wtedy zdołają we dwóch, wędrując jeden tu, drugi tam, zgromadzić mienie wystarczające dla potrzeb katolikosatu. Powiadają więc tak: po to Dawid wyświęcił Melchizedecha na katolikosa, aby ten stał się jego pomocnikiem¹³.

Obaj katolikosi podzielili między sobą terytorium katolikosatu. Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskiego, a zapewne także Mołdawia i Imperium Osmańskie, znalazły się w obrębie jurysdykcji Melkisedeka. Pojawił się on w Polsce na przełomie 1597 i 1598 roku. W kronice, spisowanej przez ormiańskich kapłanów w Kamieńcu Podolskim, zanotowano, że w 1598 roku:

[...] przybył dla zebrania ofiar katolikos der Melkiset i było z nim trzech biskupów i jeden mnich; pozostawali w Kamieńcu niedługo, a następnie pojechali do Lwowa; tam zebrali wiele pieniędzy i odjechali¹⁴.

Z kolei pisarz ormiańskiego sądu duchownego miasta Lwowa zanotował:

Katolikos der Melkisietieg wraz z trzema biskupami i jednym mnichem [przybył] od tronu [eczmiadzyńskiego] jako legat katolikosa der Tawita

¹¹ G. Petrowicz, *L'Unione*, s. 19. Już w 1842 roku Franciszek Ksawery Zachariasiewicz pisał: „był w r. 1626 od Melchizedecha katolikosa poświęcony na biskupa w kościele przedmiejskim Narodzenia N.M.P we Lwowie” ([F.] X. Zachariasiewicz, *Wiadomość o Ormianach w Polsce*, Lwów 1842, s. 49-50).

¹² Gawar (orm.) – niewielka jednostka administracyjna.

¹³ Kronikarz podaje jeszcze inny powód: Melkisedek miał przekupić „wielkorządcę tych ziem”, Amirguna, chana, beglerbega erywańskiego, który zmusił katolikosa Dawida do tego aktu. Por. Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów*, s. 26-27.

¹⁴ O. Божко [O. Bożko], *Кам'янецький літопис. Україна очима вірменських літописців XV-XVII століть* [Kronika kamieniecka. Ukraina oczyma kronikarzy ormiańskich XV-XVII wieku], „Київ” [Kijów], 3-4, 2015, s. 127.

i powiedział: Mnie za życia katolikosa pobłogosławili. I doniosłem tutaj list do Rady Starszych, bo jesteśmy wspólnie jeden z drugim jak ojciec z synem¹⁵.

We Lwowie katolikosa powitali dwaj jerespochani – Awedik, syn Szymka, i Stepan, syn Lazara. Z innych źródeł wiemy, że pojechał następnie wraz z ormiańskim ławnikiem (przysiężnym) z Kamieńca, Nigołem, synem księdza Hanusa, na sejm do Warszawy, który obradował od 8 marca do 14 kwietnia 1598 roku¹⁶. Być może chodziło o lobbing na rzecz utrzymania wolności wyznania dla Ormian, zaniepokojonych tzw. unią brzeską, ogłoszoną w 1596 roku między Kościołem prawosławnym w Rzeczypospolitej polsko-litewskiej a Stolicą Apostolską¹⁷. Następnie 18 grudnia katlikos powrócił do Lwowa, gdzie witał go między innymi nowy jerespochan – Miklasz Serepkowicz¹⁸. Katlikos zatwierdził tam na urządzie awakereca (oficjała) der Kaspara i sprawował inne obowiązki jurysdykcyjne do początku 1599 roku. Gdy zabrał się w drogę powrotną:

Dali mu [starsi] jako podarek tronowy 500 czerwonych florenów, a ponadto to, co Bóg albo lud zechcieli dać – czy to srebro na kielichy, czy odzież. Osobno dali jemu, a osobno biskupom: po 10 talarów i po jednym suknie [na ubranie]. Rada Starszych dała także cztery zaprzężone wozy, które odprawili aż do Kamieńca 5 marca 1048 [1599] roku¹⁹.

W Kamieńcu poświęcił kościółek Zwiastowania Bogurodzicy, a następnie wyjechał do Turcji²⁰.

¹⁵ *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1564-1608 w języku ormiańsko-kipcackim*, wyd. E. Tryjarski, red. K. Stopka, Kraków 2017, s. 457-458, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, 1 (przekład poprawiony).

¹⁶ [Centralny] Центральний державний історичний архів України в Києві: ф. 39, оп. I, ed. xr. 19a (4405), k. 19, 93; przy przychodach i rozchodach gminy kamienieckiej informacja o pobycie katolikosa i przysiężnego Nigola na sejmie.

¹⁷ Kronika kamieniecka (O. Божко [O. Bożko], *Кам'янецький літопис*, s. 126) notuje pewien incydent, do którego doszło w mieście: „Rok 1046 [= 1597]. Przybył biskup Polaków, ksiądz [Paweł] Wołucki, do kościoła św. Mikołaja razem ze starostą, panem Potockim, i z innymi książętami miasta i z mieszkańcami miasta, aż kościół był pełen ludzi. I zaczęli zadawać pytania i pytać o obrządek kościoła. I ja, grzeszny Howhannes awakerec, [...] tak jak należało i we właściwy sposób dałem odpowiedzi na ich pytania, z czego byli zadowoleni i oddali chwałę Bogu”. Ten zapis jest pozytywny. Niemniej jednak cel wizyty biskupa łańcubskiego i starosty miał raczej charakter konfrontacyjny.

¹⁸ Stepan, syn Lazara, zmarł przed 22 marca 1598 roku.

¹⁹ *Zapisy sądu duchownego*, s. 458.

²⁰ W tym kościele został też po śmierci pochowany. Zob. S. Stefanowicz Roszka, *Chronologia, czyli roczniki kościelne*, tłum. z języka staroormiańskiego G. Kazaryan, przygotowanie tekstu polskiego S. Ułaszek, wstęp i red. A. A. Zięba, koment. G. Kazaryan, A. Pisowicz, H. Woskian, A. A. Zięba, M. Agopsowicz, Kraków 2025, s. 418, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, 5.

Po przyjeździe do Stambułu Melkisedek został obrany ormiańskim patriarchą Konstantynopola, ale z tego urzędu już w 1600 roku usunęły go władze tureckie na skutek wewnętrznych sporów w łonie miletu ormiańskiego. Po powrocie do Armenii udało mu się uniknąć deportacji podczas wielkiego wypędzenia (wielkiego surgunu) Ormian z kraju ojczystego w głąb Persji. Bez zgody szacha pozostał w Eczmiadynie, stając się faktycznie głównym katolikosem. W 1611 roku napisał list do Ormian w Polsce wzywający do uznania swej jurysdykcji²¹, co też się stało. Od 1612 roku jako jedyny katolikos był wymieniany w krorąkach (umowach zaręczynowych) i diatikach (testamentach) Ormian lwowskich²².

W maju 1613 roku katolikosa odwiedzili w Eczmiadynie dwaj karmelici – Redemptor de La Cruz, superior misji w Isfahanie, i jego asystent Bartłomiej Maria od Świętego Franciszka. Melkisedek zgodził się na odprawienie przez nich mszy łacińskiej w katedrze eczmiadyńskiej. Ułatwiał im też poszukiwanie i wywiezienie relikwii Świętej Hripsime, co wywołało wielkie oburzenie wśród Ormian²³. W 1614 roku, na skutek sporu z katolikosem Dawidem, który chciał powrócić z Isfahanu do Eczmiadyna, Melkisedek został okrutnie potraktowany przez szacha Abbasa i zmuszony do wyjazdu do Isfahanu wraz z prawicą Świętego Grzegorza Oświeciciela²⁴. Tam jednak pozwolono mu sprawować władzę katolikosa aż do 1616 roku, gdy na skutek intryg Dawida został przywieziony w łańcuchach przed oblicze szacha, który przebywał w Armenii, tocząc wojnę z Turkami. Szach zażądał od niego 300 tumanów jako karę za wywiezienie przez karmelitów relikwii Świętej Hripsime, powrót do Eczmiadyna po surgunie bez zgody szacha i wykonywanie jurysdykcji w Isfahanie. W daftarze (rejestrze podatkowym) zapisano, że ma dać co roku po 300 tumanów za pełnienie urzędu katolikosa (Dawid w tym czasie zrezygnował). To wpędziło Melkisedeka w spiralę zadłużenia. W ślad za nim jeździli po Armenii ludzie szacha, którzy konfiskowali wszystko, co udało mu się zebrać. W końcu, po wyświęceniu na katolikosa własnego bratanka Sahaka (1624), potajemnie wyjechał do Stambułu, a stamtąd przez Bułgarię i Mołdawię dotarł do Polski²⁵.

Melkisedek był zwolennikiem unii Kościoła ormiańskiego z Rzymem. Już podczas pobytu w Polsce w latach 1598-1599 miał demonstrować swe prounijne stanowisko²⁶. Potem składał kolejnym papieżom obediencję, uznając ich za głowy Kościoła: Pawłowi V w 1610 i 1616 roku, Grzegorzowi XIII w 1622 i Urbanowi

²¹ A. Sarkisjan, *Ormianie polscy i Apostolski Kościół Ormiański w XI-XVII w.*, tłum. J. Szokalski, Zabrze 2022, s. 81-83.

²² Bibliothek der Mechitaristenkongregation in Wien: sygn. 441 (passim).

²³ Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów*, s. 177.

²⁴ *Ibidem*, s. 175-181.

²⁵ *Ibidem*, s. 186-189.

²⁶ List nuncjusza Giovanniego Lancellottiego z 22 czerwca 1631 roku (G. Petrowicz, *L'Unione*, s. 9).

VIII w 1623 roku²⁷. We Lwowie Ormianie byli świadomi jego stanowiska²⁸. Sam katolikos pokazywał im list papieża Grzegorza XIII. Pisali potem do nowego katolikosa Mowsesa, że święconym przez siebie biskupom kazał składać rzymskie wyznanie wiary z „filioque”²⁹. Spodziewano się więc w Rzymie, że podczas pobytu we Lwowie podejmie decyzję w sprawie unii. Okazało się to niemożliwie, gdyż – jak pisał nuncjusz do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary – był już stary, w bardzo złym stanie zdrowia, nie mógł mówić i nie słyszał. Czekano zatem na poprawę jego stanu zdrowia³⁰. Widać po kilku miesiącach nieco wydobrzył, skoro wdał się w intrzygi ormiańskich rodów lwowskich.

Na czas pobytu katolikosa w mieście Rada Starszych przyznała mu dochody z kościoła klasztornego, z młyna tłumackiego, 30 florenów ze mszy w klasztorze i jasach w wysokości 100 florenów rocznie³¹.

Kondak wymienia też innych współkonsekratorów Torosowicza: Johanna, rabunapeta z Konstantynopola, Mardirosa, arcybiskupa przy świętej stolicy eczmiażyńskiej, Awedisa, drugiego bratanka katolikosa, Eghiję, arcybiskupa-war-dapeta, Barsama, biskupa, oraz dwóch mnichów – Chaczadura i Boghosa³².

Wardapet Johannes był ekspatriarchą Konstantynopola, znany jako Jowhan-nes Chul, czyli Głuchy (1600-1601, 1621-1623)³³. Rada Starszych zwróciła mu koszty podróży do Lwowa³⁴. Zasiadał 4 grudnia 1626 roku w sądzie duchownym miasta jako jego przewodniczący. W kondaku nazwany został „rabunapetem”, czyli mistrzem szkoły. Funkcja ta była często łączona z urzędem patriarszym. Był z przekonania katolikiem. To on udzielił w Konstantynopolu święceń kapłańskich Torosowiczowi, usilnie popierał jego projekty unijne, a życie zakończył w Rzymie w 1634 roku³⁵.

Mardiros, arcybiskup w Eczmiadynie, od dawna obracał się w otoczeniu Melkisedeka. Przed jego ucieczką do Turcji należał do jego przeciwników, zgorzszony kupczeniem relikwiami Świętej Hripsime. Najwidoczniej później zmienił

²⁷ *Ibidem*, s. 8.

²⁸ Nuncjusz Lancellotti pisał do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary: „Ormianie, usprawiedliwiają się, mówią, że ten patriarcha jest zjednoczony ze Stolicą Apostolską, o czym nie wiem” (*ibidem*, s. 9).

²⁹ [F.] X. Zachariasiewicz, *Wiadomość o Ormianach*, s. 47.

³⁰ G. Petrowicz, *L'Unione*, s. 10.

³¹ E. Tryjarski, *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625-1630 w języku ormiańsko-kipczackim*, Kraków 2010, s. 159, *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego – Polska Akademia Umiejętności*, 11.

³² Skład konsekratorów wymienionych w kondaku zgadza się z listą znaną ze źródeł rzymskich. Por. G. Petrowicz, *L'Unione*, s. 19.

³³ *Ibidem*, s. 8.

³⁴ E. Tryjarski, *Zapisy sądu duchownego*, s. 161-162.

³⁵ S. Lehacy, *Zapiski podróże*, s. 397.

swe nastawienie, skoro pojechał za nim aż do Lwowa³⁶. O arcybiskupie Eghiji (Eliaszu) niestety nic nie wiemy. Obecność w orszaku Melchizedeka Mardirosa i Eghiji poświadczają też inne źródła. 25 maja 1626 roku obaj – jako legaci katolikosa – brali udział w położeniu kamienia węgielnego pod nowy kościół ormiański w Zamościu pod wezwaniem Chwalebego Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny³⁷. W dniu 6 grudnia tegoż roku Eghija złożył zeznanie w lwowskim sądzie duchownym³⁸. Obaj biskupi musieli mieć krewką naturę, skoro 10 lutego 1627 roku arcybiskup Torosowicz ze swymi powinowatymi złożyli skargę we lwowskim ormiańskim sądzie duchownym na to, że poprzedniego dnia obaj napadli go na drodze publicznej i usiłowali zabić³⁹. Powodem zajścia było niezapłacenie pieniędzy obiecanych im przed konsekrację biskupią.

Nic bliższego nie wiemy o bratanku katolikosa – Awedisie, oraz o biskupie Barsamie. Wszyscy wyżej wymienieni musieli być biskupami, gdyż jedno ze źródeł ormiańskich wspomina, że katolikos przybył do Lwowa z pięcioma biskupami i dwoma mnichami-kapłanami⁴⁰.

Pierwszy z mnichów to bez wątpienia Chaczadur, syn Stecka Chodzigijowica, miejscowy duchowny (zmarły około 1645 roku). Na bliską więź z katolikosem wskazuje fakt, że mnich ten 6 stycznia 1627 roku na jego polecenie nałożył ekskomunikę na duchowieństwo, niektórych starszych lwowskich i ludzi z pospólstwa za napaść w czasie nocnej konsekracji w Hadżgadarze⁴¹. Drugi z mnichów – Boghos – mógł być bratankiem katolikosa cylicyjskiego Howhannesa z Ajntabu. Zasłynął z tego, że wspierał potem aspiracje Sahaka, bratanka Melkisedeka, do tronu eczmiażyńskiego, a gdy to się nie powiodło, do stworzenia niezależnego katolikosatu w Imperium Osmańskim. Ponieważ i to się nie udało, zbiegł do Rumelii, a potem do Polski⁴².

³⁶ Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów*, s. 174-175.

³⁷ J. Kowalczyk, *Kościół ormiański w Zamościu z XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 28, 1980, s. 216, 228; J. Chrzęszczewski, *Kościoly Ormian polskich*, Warszawa 2001, s. 139, *Katalog Zabytków Ormiańskich*, 1; R. Szczygieł, *Historia i rozwój przestrzenny [Zamościa] do 1820 roku*, w: *Atlas historyczny miast polskich*, 5, *Małopolska*, red. Z. Noga, 9, *Zamość*, red. Z. Noga, Toruń–Kraków 2024, s. 42.

³⁸ E. Tryjarski, *Zapisy sądu duchownego*, s. 161.

³⁹ *Ibidem*, s. 164.

⁴⁰ „Ukończono modlitewnik [...] za katolikosa Jafetowego rodu ojca Melkiseda, który teraz, w swej starości, przyjechał do Lwowa z pięcioma biskupami, dwoma mnichami kapłanami, i którego z wielką radością spotkali i przyjęli wszyscy starsi, kapłani i diakoni, cały naród i cała młodzież” (A. H. Гаркавец [A. N. Garkawiec], *Кыпчацкое письменное наследие* [Kipczackie dziedzictwo piśmiennicze], 1, *Каталог и тексты памятников армянским письмом* [Katalog i teksty zabytków w piśmie ormiańskim], Алматы [Almaty] 2002, s. 295-296).

⁴¹ E. Tryjarski, *Zapisy sądu duchownego*, s. 163.

⁴² *Ibidem*, s. 159.

Pisarzem kondaku był ksiądz Simon, który przedstawił się jako „grzesznik dłużny dziesięciu tysięcy talentów”. Prawdopodobnie był to Simon Mikołajowicz (zmarły w 1643 roku), dawny proboszcz ormiański w Łucku, kopista, następnie poseł ormiańskiej gminy Lwowa do katolikos Mowsesa w 1631 roku oraz jego newirag do papieża Urbana VIII w latach 1632-1633⁴³.

Kondak powstał zapewne według formularza. Treść stwarza wrażenie, jakby katolikos pisał z Eczmiadzyna, śląc błogosławieństwa od zgromadzonych w Armenii miejsc świętych i relikwii. Melkisedek nie miał na pewno ze sobą „prawicy św. Oświeciciela” (Surb Adż), używanej podczas konsekracji biskupich, o której wspomniano w kondaku. On sam zawiózł ją do Isfahanu. Jednak jej brak nie wpływał na ważność święceń. Zatem wzmianka o „prawicy” miała charakter jedynie symboliczny.

Opieczętowano kondak sześcioma wyciskami pieczęci katolikos: trzema dużymi i trzema mniejszymi. Obie pieczęcie powtarzają ten sam motyw. W centralnej części znajduje się Chrystus, i stąd inicjały po prawej i lewej stronie: J[isu]s K[risto]s, a pod jego postacią skrót: ծ[ւր] ր[ւրնւնլ] – Czcigodny Pan. Napis w otoku głosi: „Der Melkiset katolikos wszystkich Ormian”. W zewnętrznym okręgu – głowy dwunastu Apostołów.

Kondak pozostawał w posiadaniu arcybiskupa Torosowicza. Napis na odwrocie w języku kipczackim, autorstwa Torosowicza, głosi: „Kondak' d[o]n d[è]r Mel' iset kat' ołikostan çaysik' i bérilgandir mana 'Ilóv aradžnortluxk' a da barça vidžaglarga nemiç mamlak'atta bolganda Olay aradžnortluxk' a da naležonçidir bu kondak 1626” (Kondak od dondera Melkiset, katolikos, w którym to kondaku daje mi jurysdykcję we Lwowie i we wszystkich istniejących diecezjach państwa polskiego i przełożęństwo na Wołoszczyźnie i [w ziemiach do niej] należących 1626). Poniżej znajduje się napis w języku łacińskim: „Consecrationis litterae originales per Reverendum Melchizedech patriarcham totius Armaniae” (Oryginalne listy konsekracyjne [dane] przez wielbnego Melchizedeka, patriarchę całej Armenii).

Jednym z warunków ugody Torosowicza ze starszymi, ułożonej 6 maja 1627 roku, było: „Jak tylko starsi wyprawią poselstwo po konfirmację królewską na biskupstwo, to odda przywilej od patriarchy starszym do sequestru, pod warunkiem, że będzie mu wydany stamtąd w razie potrzeby, bez żadnej wymówki. A on ma go potem zwrócić”⁴⁴.

⁴³ Մ. Ակինյան [N. Akinian], *Մովսէս Գ. Տաթևազդի կաթողիկոսը* [Moses IV Tatewacy katolikos], „Համլէտ Ամսորայի” / „Handes Amsorya”, 1-2, 1934, s. 25-26; K. Stopka, *Śladami kopisty Awedyka. Portret rodzinny Derszymonowiczów, czyli mikro-historia przemian kulturowych Ormian polskich w XVII wieku*, „Lehahayer”, 2, 2013, s. 81-121.

⁴⁴ Я. Дашкевич, Э. Трыярский, *Договор Н. Торосовича*, s. 152.

Kondak⁴⁵

Przekład polski

Der Melkiset, katolikos całej Armenii i patriarcha Wagharszapatu, ze świętej stolicy Eczmiadzyn, zbudowanej ze światłości, podobnej do nieba, zamieszkałej przez aniołów, zwieńczonej kopułą. Ten list, błogosławieństwa i opieki, naszej wysokiej władzy patriarchalnej oraz boskiego błogosławieństwa apostołskiego [kierujemy] do metropolii Lwowa, otoczonej troską przez Pana i chronionej przez Boga, a także do Kamieńca⁴⁶, Zamościa⁴⁷, Łucka⁴⁸, Kijowa⁴⁹ i wszystkich osad zamieszkałych przez Ormian w tym kraju Polaków⁵⁰, do kapłanów, sędziów i ludzi z ludu, wielkich i małych, tego Królestwa, jak również do kapłanów i ludu kraju Bogdani⁵¹.

Piszemy od bramy Stolicy ustanowionej przez Boga i założonej przez Chrystusa, ze świętej kat'ulikē⁵² Eczmiadzyna w Wagharszapacie, od [kościół] Świętych Hripsimianek i Świętych Gajanek⁵³ oraz od ich świętych [relikwii], które gromadzą tłumy, z tej prowincji A(y)rarat. Najpierw i przede wszystkim: od świętej włóczni Chrystusa zabarwionej i przesiąkniętej Boską krwią⁵⁴, od korony cierniowej – królewskiego diademu – włożonego na głowę Jezusa⁵⁵ [na oczach] córek jerozolimskich i od gwoździ wbitych w ramiona Jezusa, Jednorodzonego Syna Bożego⁵⁶, od welonu okrywającego oblicze Chrystusa, od świętego całunu. Od świętego znaku Getargel, który czyni cuda za pośrednictwem świętego Oświeciciela⁵⁷; od świętego znaku Pana skrzepłego z krwi

⁴⁵ Ormiański tekst kondaku zob. w wersji francuskiej artykułu.

⁴⁶ W oryginale: Kamenec.

⁴⁷ W oryginale: Zamosc.

⁴⁸ W oryginale: Lucka.

⁴⁹ W oryginale: Gijow/Kijow.

⁵⁰ W oryginale: Lehk'.

⁵¹ W oryginale: Pughdan/Boghdan, to jest Mołdawii.

⁵² W tym znaczeniu – kościół, tron katolikososa.

⁵³ W oryginale: Hrip'simeank' i Gayianeank' – towarzyszkii Hripsime i Gajane, dziewięć rzymskich, zbiegłych do Armenii podczas prześladowań cesarza Dioklecjana i tam zamęczonych na rozkaz króla Trdata III.

⁵⁴ Była przechowywana w klasztorze Geghard niedaleko od Erywania.

⁵⁵ W tradycji ormiańskiej w Eczmiadzynie wymieniano także relikwie Męki Pańskiej: fragment korony cierniowej oraz inne przedmioty związane z Pasją.

⁵⁶ Analogicznie jak w tradycji łacińskiej, Eczmiadzyn utrzymywał, że posiada gwoździe użyte przy Ukrzyżowaniu.

⁵⁷ Grzegorz Oświeciciel, misjonarz Armenii, nawrócił na wiarę chrześcijańską dwór królewski, co doprowadziło do chryścianizacji Armenii. Znak „Zawrócenia Rzeki” (Getargel) w tym miejscu się z nim łączy. Niemniej jednak podanie to związane jest z Piotrem I Getadardzem (zmarłym w 1058 roku), katolikosem w latach 1019-1058, rezydującym kolejno w Ani i w klasztorze w Haghpacie. W tradycji hagiograficznej zapamiętany został jako

Chrystusa⁵⁸; od cudotwórczego świętego znaku Gruz⁵⁹, który przepędza węża, od dwóch świętych znaków Karmiakn [= Karmrakn?] wypędzających demony z Karmirakn [Karmrakn] i dokonujących cudów⁶⁰; od świętego znaku Lrdżakn, który przyjął Boga, a jego wonność upaja podniebienia ludzkie⁶¹; od świętego ożywiającego znaku, który przywraca życie zmarłemu; od zbawczej archetypicznej ikony wszystkich⁶², i od wszystkich innych licznych świętych znaków i od dwunastu prawic, które tu się znajdują. Od świętej prawicy Stepannosa, pierwszego męczennika⁶³; od świętej prawicy naszego apostoła Tadeusza; od świętej prawicy apostoła Bartłomieja⁶⁴; od świętej prawicy Grzegorza⁶⁵, naszego Oświeciciela; od świętej prawicy Aristakesa⁶⁶, cudotwórcy w Nicei, który sprawił, że światło zabłysło w całym kraju Armenii⁶⁷; od świętej prawicy patriarchy Jakuba z Nisibis, który przywrócił życie zmarłemu⁶⁸; od świętej prawicy kapłanów Ghewondianów⁶⁹; od świętej prawicy kapłana Stepannosa, przełożonego klasztoru

cudotwórca – między innymi miał modlitwą odwrócić bieg rzeki podczas oblężenia Ani, aby uchronić miasto przed najazdem.

⁵⁸ Relikwie kontaktowe związane z krwią Pańską (np. fragment drewna, tkaniny czy kamienia).

⁵⁹ Գրուկ անրբ Նշան – Gruz Surb Nšan. Chodzi być może o relikwię Krzyża Świętego z klasztoru Świętego Znak Gruz położonego w prowincji Mokk w Waspurakanie, później przechowywaną i czczoną między innymi w klasztorze Saghmosawank.

⁶⁰ Karmirakn czasem bywa nazwą relikwii (znaku).

⁶¹ Być może rodzaj relikwiarza lub naczynia na krzyżmo (myron) albo relikwia mirry.

⁶² Święty Krzyż. Relikwie Krzyża Świętego – czczone między innymi w klasztorze Aparan i w Eczmiadynie.

⁶³ Święty Szczepan Protomęczennik (diakon z Dz 6-7), pierwszy męczennik Kościoła. Kult ogólnokościelny, ale Ormianie też mają do niego bardzo silne nabożeństwo (dzień wszystkich diakonów itd.).

⁶⁴ Święty Tadeusz (Addaj) Apostoł był jednym z dwóch pierwszych apostołów Armenii, razem ze Świętym Bartłomiejem. Dlatego Kościół ormiański czci ich jako „pierwszych oświecicieli”, poprzedzających działalność Świętego Grzegorza Oświeciciela. Katedra eczmiadzińska rzeczywiście chlubi się Prawą Ręką Świętego Tadeusza jako jedną z głównych relikwii.

⁶⁵ W oryginale: Grigora. Jego prawica to jedna z absolutnie centralnych relikwii Kościoła ormiańskiego – symbol najwyższej władzy katolikosa, używana między innymi przy konsekracji myronu.

⁶⁶ W oryginale: Rstakes.

⁶⁷ Aristakes, syn Grzegorza Oświeciciela, drugi po nim patriarcha Kościoła w Armenii (około 325-333), brał udział w soborze nicejskim w 325 roku, podpisując przyjęte tam wyznanie wiary. Z tego powodu rozświetlił prawowierną nauką kraj Ormian.

⁶⁸ Święty Jakub z Nisibis (zmarł około 338 roku), biskup Nisibis w Mezopotamii, wybitny asceta i teolog, uczestnik soboru nicejskiego I (325). W ormiańskiej tradycji czczony jako jeden z głównych ojców duchowych Kościoła, współpatron Świętego Grzegorza Oświeciciela. Według podań towarzyszył w poszukiwaniach relikwii na górze Ararat, gdzie miał odnaleźć szczątki arki Noego.

⁶⁹ W oryginale: Lewondeank'. Nazwa pochodzi od imienia Ghewonda (Lewonda) – kapłana, który stał się duchowym przywódcą całej grupy duchownych zamęczonych po klęsce z Persami pod Awarajr (451). Kościół ormiański obchodzi ich święto co roku, zwykle

Świętych Hripsimianek⁷⁰ w mieście Wagharszapacie⁷¹; od świętej prawicy Jo-whannesa z Tasziru⁷², który zadziwił Awmarłana⁷³ podczas ważenia srebra i dał światło niewidomemu od urodzenia, a także mowę czterdziestodniowemu chłopcu, podobnemu do Boga; od świętej prawicy Sukiasa⁷⁴, żywiącemu się ziołami, który zmarł na górze Sukawet⁷⁵; od świętej prawicy Kirakosa (Cyriaka), syna Julitty, który w wieku trzech lat dał świadectwo Chrystusowi⁷⁶. Oto dwanaście świętych znaków i dwanaście prawic. Jest wiele innych [relikwii] zgromadzonych w świętej [stolicy] eczmiażyńskiej podczas błogosławieństwa katolikosa i świętego krzyżma (myronu) zawierającego Boga, i wiele innych prawic, które się tu znajdują. I dwanaście relikwii, grobowców i kościołów: grób Świętego Grzegorza, pogrzebanego żywcem, święta cudowna jama⁷⁷; wspaniałe groby Świętych Hripsimianek i Gajanek; groby dwóch apostołów – Andrzeja, brata Piotra, i Mateusza Ewangelisty⁷⁸; grób Ananiasza z Damaszku, świętego apostoła, który ochrzcił Pawła⁷⁹; święty grób wardapeta Mesropa, drugiego Oświeciciela

w tygodniu po uroczystości Świętego Sarkisa (styczeń/luty). Ich dzień jest szczególnym świętem kapłanów i duchowieństwa w Armenii, traktuje się ich jako patronów księży i służby kapłańskiej.

⁷⁰ W oryginale: Hrip'simeank'.

⁷¹ Święty Stepannos – kapłan i przełożony wspólnoty przy klasztorze Świętej Hripsime w Eczmiazynie, zamordowany wraz z mniszkami Hripsime i ich duchownymi opiekunami za panowania króla Trdata III. W tradycji ormiańskiej czczony jako męczennik; w Eczmiazynie przechowywano jego relikwię – „świętą prawicę Stepannosa” – używaną w uroczystych błogosławieństwach.

⁷² Chodzi o katolikosa Howhannesa z Odzunu (717-728), który był poprzednio mnichem w regionie Taszir.

⁷³ Chodzi o Umara II ('Umar II ibn 'Abd al-'Aziz, 661-720), kalifa Umajjadów w latach 717-720.

⁷⁴ Prawica Sukiasa to relikwia świętego męczennika Sukiasa, przechowywana w jego klasztorze w Ardwi. Służyła jako cudotwórczy znak i była uroczystie wzywana w modlitwach, błogosławieństwach i procesjach. Sukias miał być wodzem i pierwszym męczennikiem w Armenii (III/IV wiek). Wraz z towarzyszami miał być zabity za wiarę chrześcijańską przez króla Sanatruka.

⁷⁵ Sukawet to stożkowata góra wulkaniczna wznosząca się nad doliną Alaszkert w północno-zachodniej Armenii.

⁷⁶ Święta Julita (Yulita) i jej syn Kirakos (Cyriak) – męczennicy z czasów Dioklecjana (początek IV wieku), zabici w Tarsie po odmowie złożenia ofiar bożkom. W Kościele ormiańskim czczeni wspólnie jako przykład wiary matki i dziecka, a ich relikwie (w tym „prawicę dziecka-męczennika”) uważane są za szczególnie skuteczne.

⁷⁷ Chodzi o Chor Wirap.

⁷⁸ W Armenii istniały lokalne przekonania, że groby apostoła Andrzeja i ewangelisty Łukasza znajdują się na ziemiach ormiańskich (np. Sebasta w wypadku Łukasza). Było to elementem tradycji podkreślającej apostołskość Kościoła ormiańskiego i jego szczególną więź z pierwszym pokoleniem uczniów Chrystusa.

⁷⁹ Święty Ananiasz z Damaszku nie ma historycznych więzi z Armenią, ale jest czczony w Kościele ormiańskim jako jeden z uczniów Chrystusa i pojawia się w kalendarzach liturgicznych.

narodu ormiańskiego⁸⁰; święty grób Jowhannnesa, zwanego Kozean [= Kozer], który ujrzał atak szatana na świat⁸¹; święte grobowce tłumaczy⁸²: Mowsesa Chorenacego⁸³ i Ghazara Parpecego⁸⁴, a także wiele innych relikwii, grobów i kościołów cudownie zbudowanych, zwieńczonych kopułami, wzniesionych z mocnych kamieni, zbudowanych na chwałę chrześcijan.

Zwracamy się do całego narodu i ludu ormiańskiego, z rodu Jafeta⁸⁵, z błogosławieństwem, opieką i ochroną wolności, z wylaniem łaski i darami boskiej chwały. Najpierw i przede wszystkim – do naszych świętych arcybiskupów, szafarzy łaski, do wardapetów-teologów, do mnichów⁸⁶ o niebiańskim sposobie życia, do czcigodnych i szlachetnych kapłanów i starszych; do dobrych i roztropnych jerespochanów⁸⁷, do wspaniałych i chwalebnych gospodarzy domostw, do naszych synów duchowych oraz do całej wspólnoty. Błaganiami i w nędznych udrękach, za wstawiennictwu Świętej Bogurodzicy i wszystkich świętych niebieskich i ziemskich, prosimy i modlimy się, z rękoma wzniesionemu ku niebu, do Przenajświętszej Trójcy i jedynej Boskości, aby Stwórca wszystkiego, Bóg niestworzony, Ojciec niebieski, udzielił wam swej łaski aż do końca, aby Chrystus Bóg, zrodzony z Ojca w niewypowiedziany sposób, rozświetlił was światłem niewysłowionych łask, aby Duch Boży, niestworzony w swej istocie, unosił się nad wami i rozdzielał swoje dary niezniszczalnej chwały, aby Dawca dóbr ofiarował wam swe dobra niebiańskie i ziemskie, aby nasz Zbawiciel Jezus Chrystus wybawił was od wszelkich pokus ducha i ciała. Niech źródło wszelkich łask obficie na nowo udziela wam swoich niewysłowionych darów. Niech Bóg miłosierny okaże wam miłosierdzie, niech Bóg litościwy ulituje się nad wami. Niech Bóg udzielający łaski udzieli wam [odpuszczenia] wszystkich waszych win. Niech Bóg Wszechmogący i bez początku umocni was w wierze i pobożności.

⁸⁰ Święty Mesrop Masztoc, twórca alfabetu ormiańskiego.

⁸¹ Howhannes Kozern (X/XI wiek), egzegeta.

⁸² Święci Tłumacze (Surb Targmanczac) – grono ormiańskich świętych z wieków IV–V, na czele ze Świętym Mesropem Masztocem i katolikosem Sahakiem Partewem, którzy wraz z uczniami przełożyli na język ormiański Biblię i dzieła Ojców Kościoła, tworząc podstawy literatury i kultury chrześcijańskiej Armenii.

⁸³ Mowses z Chorenu – ormiański historyk i duchowny (V wiek), autor *Historii Armenii*, fundamentalnego dzieła łączącego przekaz biblijny, legendę i tradycję ormiańską z wydarzeniami starożytnymi.

⁸⁴ Łazarz z Parpi – ormiański historyk i duchowny z V wieku, autor *Historii Armenii* obejmującej okres od IV do V wieku, ze szczególnym uwzględnieniem walk religijno-narodowych przeciw Persom.

⁸⁵ Pochodzenie od Jafeta – w tradycji ormiańskiej naród wywodzony był od Jafeta, syna Noego, przez jego potomka Togarmę i legendarnego praojca Hajka. Schemat ten, obecny między innymi u Mowsesa z Chorenu, wpisywał Ormian w biblijną „geografię narodów” i podkreślał ich starożytność oraz związki z górą Ararat.

⁸⁶ W oryginale: abegha – mnich-kapłan.

⁸⁷ Jerespochan – administrator majątku kościelnego. We Lwowie było ich dwóch.

Niech nadzieja wszystkich, Jednorodzony Syn, utwierdzi was w nadziei niebieskiej. Niech miłość wieczna, Bóg Duch, da wam miłość do Boga i do waszych braci. Niech Bóg Dobroczyńca dokona w was wszelkiego dobra i wszelkich cnót. Niech Bóg żywy i ożywiający da długie i trwałe życie waszym synom i braciom. Niech odpocznienie istot ognistych i ziemskich udzieli wam odpoczynku – wam i waszym zmarłym – w królestwie niebieskim, w miejscu światłości i miejscu spoczynku, gdzie radość jest niewysłowiona, a wesele niewypowiedziane, gdzie aniołowie nieustannie się radują, a wybrani zawsze mają udział w radości. Obyście tam tańczyli ku chwale Przenajświętszej Trójcy, w nieskończonej wieczności, amen. Niech też Pan Bóg zsyła na was najsłodsze obłoki, ranikiem i wieczorem, napełni wasze spichrze obfitością wina i rozleje między wami miłość, pokój, pokorę, łagodność, wiedzę i wszelkiego rodzaju cnoty, a także uporządkowanie, amen. Niech też Bóg Ojciec, z miłością i troską ojcowską, zmiłuje się nad waszymi ojcami, synami i córkami, waszymi umiłowanymi i przyjaciółmi, krewnymi bliskimi, nad waszym narodem i waszym ludem, amen. Niech Jednorodzony Syn, miłosierny dla wszystkich i Zbawiciel całego świata, okaże wam miłosierdzie i wybawi was od wszelkiej pokusy grzechu, od demonów, od piekła i mąk, od tyranów i od tych, którzy trzymają w niewoli, od dzikich zwierząt, od wrogów widzialnych i niewidzialnych, amen. Niech Duch Boży, Dawca łask, rozdzieli wam obficie wszelkich darów duchowych i cielesnych, owocnych plonów z pól, drzew i roślin, z winnic i ogrodów, oraz owoców wszelkich waszych prac, amen. Niech również Pan, nasz Bóg, otworzy przed wami bramę cudów swego niewysłowionego miłosierdzia, sprawiając, że zajaśnieje nad wami świetliste światło; i wspaniale przyozdobieni, ukoronowani chwałą, niech jaśnieją wasze ciała, a wasze dusze promienieją jak jaśniejące słońce. Niech Słowo życia napełni i użyźni waszą duchową ziemię, sprawiając wzrost waszej kwitnącej wiary, miłości ozdobionej i nadziei niezachwianej; i niech wyrośnie w was cnota niezrównana, nad którą spłyną słodocze Boskie, a żarliwe miłosierdzie i ojcowska troska niech ogarnia każdego z was – mężczyzn i kobiety, starców i dzieci, młodzieńców i dziewice – i niech udzieli wam ducha wstrzemięźliwości, myśli umiarkowania, zamiarów czystości, słów mądrości i uczynków cnoty, amen.

A ponadto poprzez ten pisany list i to pozdrowienie, opatrzone błogosławieństwem pełnym boskiej miłości i pokoju, dowiedzcie się i wiedzcie wy, ojcowie duchowi, oraz wasza wspólnota braci: przełożeni, kapłani i jerespochani, a szczególnie ci ze Lwowa, Kamieńca, Łucka, Kijowa, Zamościa i innych miast tego kraju Polaków, gdzie osiedlił się ród ormiański, jak również z kraju Bogdanii, wiedzcie wy, nasi synowie w Chrystusie, kapłani i jerespochani, właściciele, świeccy, wielcy i mali, że przybyliśmy w to miejsce, do błogosławionego miasta Lwowa, jako do stolicy sukcesji [biskupiej], i stwierdziliśmy, iż nie mają przełożonego i od dawna żyją bez przełożonego. Wielokrotnie prosili nas, abyśmy

dali im przełożonego spośród moich biskupów, lecz nie chciałem ustanowić tutaj przełożonym żadnego z moich biskupów. Dlatego – na skutek ich prośby – rozważyliśmy tę sprawę między sobą, razem z biskupami i mnichami, i poświęciliśmy na biskupa Der Nikoghosa, tutejszego, syna barona Jakuba Torosenca, i pobłogosławiliśmy go naszą wysoką władzą patriarchalną, świętym krzyżem, z którego wypływa światłość, oraz świętą prawicą Der Grzegorza Oświeciciela, w obecności naszych braci i synów: dzielnego rabunapeta Der Johannesza ze Stambułu, Der Mardirosa, arcybiskupa przy świętej stolicy eczmiażyńskiej, Der Awedisa, bratanka katolikosa, Der Eghii, arcybiskupa-wardapeta, Der Barsama, biskupa, Der Chaczadura, mnicha, Der Boghosa, mnicha, oraz wielu innych kapłanów i ludzi świeckich. Pobłogosławiliśmy naszego syna duchowego, Der Nigoghosa, jako arcybiskupa miasta Lwowa i jego diecezji oraz kraju Bogdania. Chociaż jest jeszcze bardzo młody⁸⁸, to jednak we wszystkim okazuje doskonałość czynu i mądrości; pochodzi również z wielkiego miejscowego rodu i synem człowieka powszechnie znanego, jak sami wiecie⁸⁹. Pobłogosławiliśmy go i ustanowiliśmy dla was przełożonym, wizytatorem i pasterzem mocą naszej władzy zwierzchniej. Wręczyliśmy mu pierścień władzy i berło przełożonego, by napominał i karcił tych, którzy idą błędnymi drogami; aby pocieszał i wspierał tych, którzy powrócili na drogę prawą, by przeklinał i wyłączał schizmatyków, aby błogosławił, wysławiał i chwalił wierzących w Chrystusa, niewinne owieczki. Jednakże niech nikt, czy to kapłan, jerespochan, gospodarz, czy człowiek z ludu, nie czyni niczego, aby się jemu sprzeciwić. Jemu jedynie dałem władzę przełożonego i pasterza metropolii Lwowa, w której ma stolicę, a także jego diecezji i kraju Bogdani. Powierzyliśmy mu wszystkie prawa przełożonego: ten, kogo on zwiąże, pozostanie związany, a ten, kogo rozwiąże, pozostanie rozwiązany; ten kogo pobłogosławi, pozostanie pobłogosławiony, a ten, kogo przeklnie, pozostanie przeklęty. Niech nikt nie występuje przeciwko naszym rozkazom. Ktokolwiek usłucha naszego polecenia, będzie pobłogosławiony przez Boga i przez nas, a ktokolwiek się mu sprzeciwi i nie będzie posłuszny, zostanie ukarany i potępiony przez Boga, wszystkich świętych oraz przez nas, amen.

A dla pełnego potwierdzenia tego powyższego postanowienia podpisaliśmy własną ręką zwykłym czerwonym pismem i przyłożyliśmy naszą pieczęć^o, wielką i małą, na tym piśmie, które sporządziliśmy.

[Niniejszy dokument] został napisany w roku 1075 [= 1626], 29 dnia miesiąca grudnia, moją ręką, przeze mnie, kopistę, grzesznika dłużnego dziesięciu tysięcy talentów, prostego kapłana o imieniu Simon.

⁸⁸ Według deklaracji samego Torosowicza, złożonej w 1635 roku w Rzymie, podczas lwowskiej konsekracji miał on mieć 21 lat.

⁸⁹ K. Stopka, *Genealogia Torosowiców, czyli o przodkach i rodzinie twórcy Ormian polskich z Kościołem katolickim*, „Lehahayer” 3, 2015, s. 7-60.

Ja sługa Jezusa Chrystusa, donder Melkiset, katolikos całej Armenii, dałem to pismo. Oto [mój] podpis.°°

° sześc pieczęci na początku listu, trzy duże i trzy małe, które noszą tę samą legendę: Der Melkiset katolikos wszystkich Ormian / Jezus Chrystus.

°° Ta linia napisana jest inną ręką niż tekst listu.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Biblioteca della Congregazione Armena Mechitarista a Venezia: sygn. 1887.

Bibliothek der Mechitaristenkongregation in Wien: sygn. 441.

Bibliothèque Nationale de France, Paris: sygn. Arménien 294.

[Centralnyj] Центральний державний історичний архів України у Львові: f. 475, ор. 1, spr. 89.

[Centralnyj] Центральний державний історичний архів України в Києві: f. 39, ор. 1, spr. 19a (4405).

Źródła drukowane

[Aliszán Gh.] Ալիշան Դ., *Շամկնից. Տարեգիրք Հայոց Լեւոստանի եւ Ռուսկնիոյ* [Kamieniec. Roczniki Ormian Polski i Rumunii], Վենետիկ–Սր. Ղազար [Wenecja–San Lazzaro] 1896.

Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów*, tłum. z rosyjskiego W. Dąbrowski, A. Mandalian, wstęp W. Hensel, Warszawa 1981.

[Bożko O.] Божко О., *Кам'янецький літопис. Україна очима вірменських літописців XV-XVII століть* [Kronika kamieniecka. Ukraina oczyma kronikarzy ormiańskich XV-XVII wieku], „Київ” [Kijów], 3-4, 2015, s. 111-131.

[Dajan Gh.] Տայան Դ., *Մայր դիւան Մխիթարեանց վնկտիկոյ ի ս. Ղազար 1707-1773* [Archiwum Mechitarystów na wyspie San Lazzaro w Wenecji 1707-1773], Վենետիկ [Wenecja] 1930.

[Daszkiewicz J., Słuszkiewicz E.] Дашкевич Я., Слушкевич Э., *Два армянских документа XVII в. из львовских коллекций* [Dwa ormiańskie dokumenty z XVII w. ze zbiorów lwowskich], w: Я. Дашкевич [J. Daszkiewicz], *Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць* [Ormianie na Ukrainie. Szlakami wieków. Zbiór studiów naukowych], Львів [Lwów] 2012, s. 578-611.

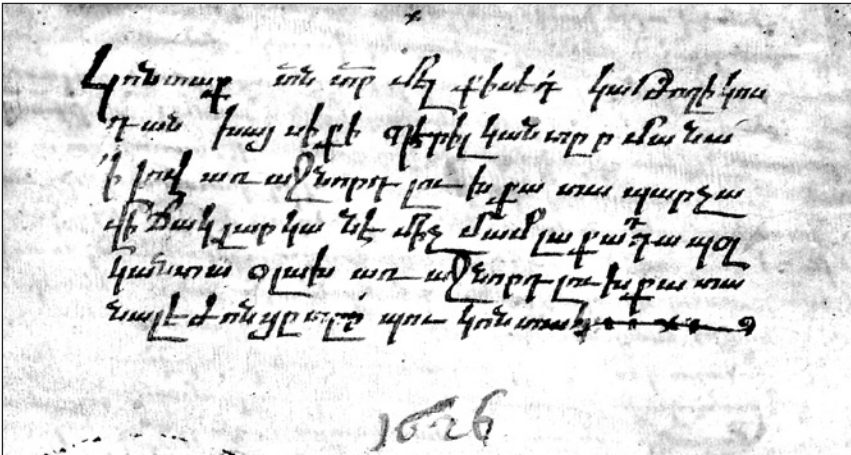
[Daszkiewicz J., Tryjarski E.] Дашкевич Я., Трыярский Э., *Договор Н. Торосовича с львовскими и камениецкими армянами 1627 г. как памятник армяно-купчакско-го языка* [Uгода N. Torosowicza z lwowskimi i kamienieckimi Ormianami z 1627 roku jako zabytek języka ormiańsko-kipczackiego], w: E. Tryjarski, *Armeno-Kipchak Studies*, red. M. Mejor, A. Bareja-Starzyńska, Warszawa 2017, s. 147-166, *Prace Orientalistyczne*, 43.

[Garkawiec A. N.] Гаркавец А. Н., *Кыпчакское письменное наследие* [Kipczackie dziedzictwo piśmiennicze], 1, *Каталог и тексты памятников армянским письмом* [Katalog i teksty zabytków w piśmie ormiańskim], Алматы [Almaty] 2002.

- Lehacy S., *Zapiski podrózne*, tłum. z języka ormiańskiego i red. H. Mamikonyan, Kraków 2022, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, 4, <https://doi.org/10.12797/9788381386463>.
- Roszka Stefanowicz S., *Chronologia, czyli roczniki kościelne*, tłum. z języka starormiańskiego G. Kazaryan, przygotowanie tekstu polskiego S. Ulaszek, wstęp i red. A. A. Zięba, koment. G. Kazaryan, A. Pisowicz, H. Woskian, A. A. Zięba, M. Agopowicz, Kraków 2025, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, 5, <https://doi.org/10.12797/9788383683997>.
- Tryjarski E., *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625-1630 w języku ormiańsko-kipczackim*, Kraków 2010, *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego – Polska Akademia Umiejętności*, 11.
- Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1564-1608 w języku ormiańsko-kipczackim*, wyd. E. Tryjarski, red. K. Stopka, Kraków 2017, *Pomniki Dziejowe Ormian Polskich*, 1.

Opracowania

- [Akinian N.] Ակինյան Ն., *Մովսէս Գ. Տաթևացի կաթողիկոսը* [Mowses IV Tatewacy katolikos], „Հանդէս Ամսօրեայի” / „Handes Amsorya”, 1-2, 1934, s. 25-26.
- [Akinian N.] Ակինյան Ն., *Մովսէս Գ. Տաթևացի Հայոց Կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը* [Katolikos Mowses III Tatewacy i jego czasy], Վիեննա [Wiedeń] 1936.
- Chrzęszczewski J., *Kościół Ormian polskich*, Warszawa 2001, *Katalog Zabytków Ormiańskich*, 1.
- [Daszkiewicz J.] Дашкевич Я., *Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць* [Ormianie na Ukrainie. Szlakami wieków. Zbiór studiów naukowych], Львів [Lwów] 2012.
- Kowalczyk J., *Kościół ormiański w Zamościu z XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 28, 1980, s. 215-232.
- Petrowicz G., *L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede*, Romae 1950.
- Sarkisjan A., *Ormianie polscy i Apostolski Kościół Ormiański w XI-XVII w.*, tłum. J. Szokalski, Zabrze 2022.
- Stopka K., *Genealogia Torosowiców, czyli o przodkach i rodzinie twórcy Ormian polskich z Kościołem katolickim*, „Lehahayer”, 3, 2015, s. 7-60.
- Stopka K., *Śladami kopisty Aweđyka. Portret rodzinny Derszymonowiców, czyli mikro-historia przemian kulturowych Ormian polskich w XVII wieku*, „Lehahayer”, 2, 2013, s. 81-121.
- Stopka K., *Torosowicz Mikołaj, pierwszy ormiańskokatolicki arcybiskup Lwowa*, w: *Polski słownik biograficzny*, 54, Warszawa–Kraków 2022, s. 434-444.
- Szczygieł R., *Historia i rozwój przestrzenny [Zamościa] do 1820 roku*, w: *Atlas historyczny miast polskich*, 5, Małopolska, red. Z. Noga, 9, Zamość, red. Z. Noga, Toruń–Kraków 2024, s. 11-70.
- Tryjarski E., *Armeno-Kipchak Studies*, red. M. Mejor, A. Bareja-Starzyńska, Warszawa 2017, *Prace Orientalistyczne*, 43.
- Zachariasiewicz [F.] X., *Wiadomość o Ormianach w Polsce*, Lwów 1842.

Fot. 1. Kondak konsekracyjny arcybiskupa Mikołaja Torosowicza, 29 grudnia 1626 / 8 stycznia 1627, Biblioteca della Congregazione Armena Mechitarista: sygn. 1887

Ագնես Օուզունեան, Քշիշտոֆ Ստոպկա, Միքոլայ Թորոսովիչի ձեռնադրության կոնդակը՝ որպէս աղբյուր Լեհաստանում հայոց թեմի՝ Սուրբ Աթոռի հետ միության պատմության համար

Համառոտագիր. *Նիկոլաս Թորոսովիչը՝ Լվովից սերված մի երիտասարդ հայ վանական, 1627 թվականի հունվարի 3–4-ի գիշերը (1626 թ. դեկտեմբերի 24–25-ը՝ ըստ հուլյան տոմարի) Էջմիածնի կաթողիկոս Մելքիսեդեկի կողմից ձեռնադրվել է Լեհաստանի հայերի եպիսկոպոս՝ Լվովի Կրակովսկիե Պշեղմիեշչե թաղամասում գտնվող հայկական Հանկատար (Սուրբ Աստվածածին) վանքում: Ձեռնադրությանը մասնակցել են Կոստանդնուպոլսի ռարունապետ Հովհաննեսը, Էջմիածնից արքեպիսկոպոս Մարդիրոսը, կաթողիկոսի եղբորորդի Ավետիսը, արքեպիսկոպոս-վարդապետ Եղիան, եպիսկոպոս Բարսամը, ինչպես նաև երկու վանականներ՝ Խաչատուրը և Բողոսը:*

Ձեռնադրության արարողությունը կատարվել է Լվովում ընդունված պարտադիր կարգերի շրջանցմամբ, այսինքն՝ թեկնածուի ոչ կանոնական տարիքում, առանց տեղական հայկական համայնքի ընտրության և կաշառքի միջոցով: Դեպքը մեծ դժգոհություն առաջացրեց տեղական համայնքում, և կաթողիկոս Մելքիսեդեկը խոստացավ նորանշանակ եպիսկոպոսին իր հետ տանել Հայաստան: Սակայն հարևան Յազովեց հասնելուց հետո նա վերջինիս հրամայեց վերադառնալ Լվով: Յազովեցում Մելքիսեդեկը 1627 թ. հունվարի 8-ի (1626 թ. դեկտեմբերի 29-ի) թվագրությամբ տվեց ձեռնադրության կոնդակը, որը գրի առավ քահանա Միմոնը: Այդ փաստաթղթում նա Լեհաստանի հայկական համայնքներին հորդորում էր հնազանդվել նոր եպիսկոպոսին՝ եկեղեցական պատժի՝ նգովքի սպառնալիքի ներքո: Կոնդակը մինչ այժմ ամբողջությամբ չի հրատարակվել: Սույն ամբողջական հրատարակության հիմքում ընկած են Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանում պահվող հայերեն բնօրինակի ընթերցումը և Ագնես Այդգունյանի կատարած ֆրանսերեն թարգմանությունը: Հայերենից լեհերեն թարգմանությունն ու մեկնաբանությունները կազմել է Քշիշտոֆ Ստոպկան:

Բանալի բառեր. Հայ առաքելական եկեղեցի, Լեհահայեր, Լվով, Յազովեց, Կամենեց-Պոդոլսկ, միություն Հռոմի Առաքելական Աթոռի հետ:

Agnès Ouzounian, Krzysztof Stopka, *The Consecration Kondak of Mikołaj Torosowicz—A Source for the History of the Union of the Armenian Diocese in Poland with the Apostolic See*

Abstract: Nikolas Torosowicz, a young Armenian monk from Lviv, was consecrated bishop of the Armenians in Poland by the Catholicos of Etchmiadzin, Melkisedek, during the night of 3–4 January 1627 (24–25 December 1626 according to the Julian calendar) in the Armenian monastery of Hajgadar (Holy Mother of God) on Krakowskie Przedmieście in Lviv. Those participating in the consecration were: Johannes, *rabunapet* of Constantinople; Mardiros, archbishop from Etchmiadzin; Awedis, the Catholicos’s nephew; Eghija, archbishop-*vardapet*; Barsam, bishop; and

two monks, Khachadur and Boghos. The rite was performed with the omission of the procedures obligatory in Lwów—that is, without the election of the candidate by the local Armenian community, at a non-canonical age, and through bribery. The event provoked strong protests within the local community, so the Catholicos promised to take the new bishop with him to Armenia. However, having arrived in the nearby town of Yazlovets, he ordered Torosowicz to return to Lviv. In Yazlovets, dated 8 January 1627 (29 December 1626), Melkisedek issued the consecration *kondak*, written down by Father Simon. In this document he called upon the Armenian communities in Poland to obey the new bishop under threat of excommunication. The *kondak* has not previously been published in full. The basis of the present complete edition is a reading of the Armenian original (kept in the Mekhitarist Library in Venice) and a French translation made by Agnès Ouzounian. The Polish translation and commentary were prepared by Krzysztof Stopka.

Keywords: Armenian Church, Polish Armenians, Lviv, Yazlovets, Kamianets-Podilskyi, union with the Apostolic See